

УДК 130.2+172+304+316.3+37.01/09:378

Олександр Найдьонов**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Вища освіта потребує оновлення своїх концептуальних основ в умовах інформаційного суспільства. Університети повинні стати центрами з продукування і вдосконалення знань, осередками культури і моралі. Провідною навчальною дисципліною має бути етика на основі Першокниг людства: Вед, Авести, Біблії, Корану.

Ключові слова: техноцентризм, інформаційне суспільство, етика, вища освіта, духовність.

О. Naydonov**CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF HIGHER EDUCATION IN THE INFORMATION SOCIETY**

Information society focuses on the rejection from the objective of implementing the economic growth of the country primarily. The economy is no longer a major subsystem of society. Economic growth by means of goods production becomes secondary. The main purpose of the new society is the welfare increase of the country and its citizens through communication facilitating and information processing. It comes to the replacement of the economic structure based on heavy industry, by the structure based on knowledge-intensive industries.

According to this, the replacement of the conceptual framework of higher education in the information society is extremely important.

As a result, the following conclusions were obtained:

– In the information society universities do not only research work and learning process, but also become centers of creating, collecting, reflecting, recording, accumulating, preserving and spreading knowledge;

– Higher education is to become the environment of high cultured level and cherish spirituality, patriotism and collectivism. Technocratism of higher education requires to be reviewed. The amount of technical universities available in Ukraine does not meet to the structure of the information society. Their number should be reduced. Spirituality on the base of the scientific exploration of the Bible and other the first books of humanity is the basis of the educational process;

– Essence of the learning process procedure must be supplemented by modern Postnonclassical meaning component;

– Ethics and psychology are the most important science, and physics, mathematics and other natural sciences are minor or even irrelevant (in the non-core facilities) for the learning process;

– Emphasis in learning is transferred from acquiring knowledge to the ability to create them. Higher education must prepare primarily scientists, those who will be engaged in scientific work. Hence, prestige, activity conditions, payments and Ukrainian scientists' situation should be reviewed with the aim of changing for the better.

Keywords: *tehnotsentrizm, information society, ethics, higher education, spirituality.*

А. Найденов**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ**

Высшее образование нуждается в обновлении своих концептуальных основ в условиях информационного общества. Университеты призваны стать центрами по продуцированию и совершенствованию знаний, очагами культуры и морали. Ведущей учебной дисциплиной должна стать этика на основе Первокниг человечества: Вед, Авесты, Библии, Корана.

Ключевые слова: *техноцентризм, информационное общество, этика, высшее образование, духовность.*

Нові інформаційно-комунікаційні технології четвертої науково-технічної революції середини ХХ століття привели до докорінної зміни соціальних процесів. Виникло нове суспільство, яке все частіше дослідники називають інформаційним [1]. У ньому на перше місце висувається продукування інформаційних продуктів та послуг, які за обсягом переважають споживання промислових і сільськогосподарських товарів. Освіта дає небачену раніше віддачу. Приріст національного доходу за рахунок капіталовкладень у сфері освіти досягає 40–50%. Та чи відповідають теперішні засади організації і діяльності вищої освіти суспільства природі інформаційного суспільства? І чи взагалі існує потреба у приведенні у відповідність до концептуальних основ вищої освіти з прородою суспільства інформаційних технологій, до яких відносять також генну інженерію, біотехнології та ракетно-космічну техніку?

Потреба трансформації вищої освіти як соціального інституту інформаційного суспільства є досить обґрунтованою. З погляду В. В. Ляха, в умовах становлення інформаційного суспільства, насамперед, змінюється парадигма вищої освіти [2]. Раніше головним для студентів було засвоєння логічно побудованої системи знань у певній галузі, набутих людством за попередній час. У сучасних умовах цього

замало, адже процес нарощування знань, інформації, значно прискорився. Знання майже в усіх галузях щорічно оновлюються, а в деяких подвоюються за п'ять років. «У цих умовах при підготовці фахівців на перший план висувається проблема саморозвитку, вдосконалення людини, щоб вона могла ефективно діяти, творити в нестандартних умовах, що швидко змінюються, – зазначає Б. І. Корольов. – Такі риси фахівця з вищою освітою, як здатність постійно вчитися, швидко адаптуватися до нових умов життя, самостійно приймати рішення в наш час перетворюються на ключові» [3, с. 15]. Незважаючи на досить серйозні успіхи філософського осмислення концептуальних засад української вищої школи у працях таких дослідників як В. Г. Кремень, В. Ф. Баранівський, С. В. Яншик, І. В. Степаненко, Л. О. Шашкова, Є. А. Пінчук, В. В. Зінченко, В. П. Андрущенко, З. Ф. Самчук, О. П. Писаренко, Г. Д. Берегова, А. Л. Прокопенко та інших, ця тема, через свою складність, потребує подальшого розгляду та філософського аналізу.

Метою статті є визначення потреби, напряму та змісту трансформації концептуальних основ вищої освіти інформаційного суспільства сучасної України для того, щоб зберегти й укріпити лідируючі позиції в освіті й науці української держави.

Центрами сучасної вищої освіти є університети. Принципи їх діяльності були закладені засновником Берлінського університету В. фон Гумбольдтом у 1810 р. під впливом філософських ідей Канта, Шеллінга, Фіхте, Шлермахера, Штеффена та інших. Синтез ідей видатних німецьких філософів В. фон Гумбольдтом виявився продуктивним. Ці принципи згодом були взяті за основу функціонування більшості німецьких університетів та поширилися в усьому світі. На думку Джона Скотта, Берлінський університет був заснований відповідно до трьох принципів: принцип єдності дослідження та навчання; принцип академічної свободи, яка включає як «Lernfreiheit» («свободу вчитися»), так і «Lehrfreiheit» («свободу викладати»); принцип самодостатності кожної з наукових дисциплін, який стверджує повноту дослідження у кожному конкретному випадку. Фактично Джон Скотт формулює концептуальну суть вищої освіти індустріального суспільства: «Місія проведення наукових досліджень важлива для покращення життя будь-кого суспільства у світі, адже створює кваліфіковану робочу силу, сприяє економічному зростанню, покращує охорону здоров'я та активізує виробництво нових знань» [4, с. 23].

Підготовка кваліфікованої робочої сили та покращення її стану здоров'я, сприяння економічному зростанню, розвиток науки – ось концептуальна суть вищої освіти останніх двох сотень років. Такий підхід до вищої освіти диктувався природою індустріального суспільства, яке було економічним. Економіка стає головною підсистемою суспільства і визначає діяльність всіх інших інститутів. Економічний принцип (величина і характер доходів) визначає соціальні відмінності між людьми, вибудовує нову соціальну ієрархію, в якій мірилом суспільного становища людини (статусу в суспільстві) є гроші. Більшу частину внутрішнього валового продукту країни становить продукція індустрії, головною господарською одиницею є фабрика, яка працює на ринок, з раціональною організацією праці та відповідною дисципліною всього персоналу. Економіка відчутно впливає на культуру суспільства.

Основні риси культури індустріального суспільства: раціоналізм, індивідуалізм і полістилізм. Раціоналізм виражається в бережливості, отриманні прибутку, грошового ефекту, вмінні правильно вирішити співвідношення витрат і прибутку. Індивідуалізм орієнтований на самоцінність особистості, визнання невід'ємності її фундаментальних прав і свобод. У своїх крайніх проявах він є відчуженням людини від людини. Полістилізм – це різноманіття культурних форм, що виступають як продовження економічної диференціації суспільства, яке спонукає кожну із соціальних груп вибирати особливу модель культури, відповідно до її економічної ролі і, найголовніше, доходів.

Крім культури, вища освіта тісно пов'язана з наукою. Формування принципів діяльності сучасних університетів відбулося під впливом класичного природознавства, яке вже склалося на початок XIX ст. Класичне природознавство відгородилося від «духовного» і «божественного» як концептуальної суті вищої освіти традиційного суспільства. Воно віддало ці феномени богослов'ю та університетській середньовічній схоластиці. Основні риси класичного природознавства висвітлили Ю. Канигін та В. Кушерець:

- «1. Фізичний атомізм, що є основою для домінування механіцизму в науці та світогляді.
2. Техноцентризм – орієнтація на розвиток технічної (особливо машинної) бази суспільного виробництва... Із техноцентризмом пов'язані домінування математики й фізики в системі наук, особливо механіки, а також винятково важлива роль інженерії та фізичного експерименту.
3. Феноменологізм і позитивізм, що зводяться до відкриття (опису) та практичної утилізації різних «ефектів» без розуміння їхньої філософської природи. З цим (а також рисою (1)) пов'язане й універсальне становище математики.
4. Суворо детерміністський характер теоретичних викладок (у Лапласівському розумінні), відсутність (і навіть заперечення) стохастички, функціонально-логічних «конструкцій», неприйняття індетермінізму.
5. «Сутнісний» підхід до дійсності, що дозволяє (залучаючи на допомогу експеримент) забезпечувати однозначні («об'єктивні») й точні результати, що важливо для розвитку енергетичного, «силового ряду» машинної техніки» [5, с. 49–50].

Технократизм, орієнтація на природничо-інженерні дисципліни і спеціальності, домінування фізики й математики як основних навчальних дисциплін, механіцизм у світогляді – ось так вплинуло на зміст вищої освіти класичне природознавство.

Вища освіта в Україні є носієм цінностей індустріальної системи. На перших ролях – університети економічного й інженерного профілю.

Чи забезпечують вищевказані підходи підготовку висококваліфікованих фахівців у відповідності з вимогами інформаційного суспільства? Чи вимагає вища освіта інформаційного суспільства нового концептуального наповнення? Щоб відповісти на ці питання з'ясуємо суть інформаційного суспільства.

Українські дослідники визначають інформаційне суспільство як суспільство, у якому більшість працівників займаються створенням, збиранням, відображенням, реєстрацією, накопиченням, збереженням і поширенням інформації, особливо її найвищої форми – знань [6, с. 12]. У порівнянні з індустріальним, не кажучи вже про традиційне суспільство, в інформаційному збільшується питома вага інформаційно-комунікативних технологій, продуктів і послуг у внутрішньому валовому продукті країни. Воно характеризується появою якісно нових комунікацій та ефективної інформаційної взаємодії людей на засадах зростаючого доступу до національних і світових інформаційних ресурсів.

Інформаційне суспільство диктує відмову від прагнення забезпечити економічне зростання країни в першу чергу. Економіка перестає бути головною підсистемою суспільства. Економічне зростання через виробництво промислових товарів стає другорядним. Головною метою нового суспільства є зростання добробуту країни та її громадян за рахунок полегшення умов комунікації та обробки інформації. Йдеться про необхідність заміни економічної структури, що заснована на важкій промисловості, структурою, що ґрунтується на наукомістких галузях. В інформаційному суспільстві пріоритетного характеру набуває інформаційний сектор. Основою успішного економічного розвитку стає створення нової інфраструктури і сектора послуг, здатних підтримати національну економіку. Розвиненість суспільства як інформаційного залежить від того, наскільки широко й ефективно будуть використовуватися досягнення світової науки і культури. У суспільстві вкладаються значні фінансові кошти в державну і приватну інформатизацію: телефоний та стільниковий зв'язок, Інтернет, засоби теле- і радіодоступу тощо.

В інформаційному суспільстві оперують не матеріальними об'єктами, а символами, ідеями, образами, інтелектом, знаннями. Це спричиняє необхідність наповнення новим змістом вищої освіти. Нині університети повинні стати центрами створення, збирання, накопичення, збереження, реєстрації, відображення і поширення знань. Це означає, що якщо в індустріальному суспільстві вища освіта готувала висококваліфікованих фахівців, то в інформаційному суспільстві вона має вести підготовку вчених. Не менше половини від працюючих у суспільному виробництві повинні працювати у сфері науки та зв'язку. Інакше суспільству неможливо бути в групі країн-лідерів. Якщо критична маса вчених у суспільстві буде недостатньою, то воно приречене бути аутсайдером. Символи, ідеї, образи, інтелект, знання – це сфера науки й інформаційних зв'язків суспільства, а не промислового виробництва. І від мудрості конкретних заходів по змістовному наповненню діяльності вищої освіти буде залежати ефективність і якість підготовки майбутніх вчених.

Культура є наступною концептуальною складовою вищої освіти інформаційного суспільства. Її головними елементами є духовність, патріотизм і колективізм. Культура – «обробіток», «освітлення» людиною власного духу – а за тлумаченням В. Даля «освіта розумова і моральна».

Культура в незалежній Україні дісталася нам у спадок від радянської України, яка була атеїстичною і класовою, «пролетарською», раціоналістичною. Раціональність індустріального суспільства завела людство в глухі кути: екологічний, військовий, демографічний тощо.

Духовність – це моральний світ людини, розуміння, що є Добро і Зло. Показово, що Біблія застерігає людину самотужки вирішувати що є добром і злом. Це компетенція Бога як творця людини. Тому в українському суспільстві, не кажучи про наукове середовище, потрібні серйозні світоглядні трансформації.

Патріотизм – це любов та відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам. Основним мірилом патріотизму для українця є ставлення до української державності й територіальної цілісності. Держава є гарантом існування й збереження українського народу, а не апаратом насильства, як вчили більшовистські вожді індустріального суспільства.

Патріотизм передбачає гордість за культурні, військові, політичні і духовні досягнення свого народу, своєї Батьківщини. Патріот прагне збереження характерних особливостей суспільства громадянином якого він є, його культурного надбання та захищає інтереси своєї громади, народу в цілому. Історичне джерело патріотизму – це формування прив'язаності до віри в Бога в традиціях своїх предків, землі свого народження, рідної мови, народних традицій та культури.

Патріотизм в умовах інформаційного суспільства стає головним і вирішальним суспільним і моральним принципом, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється у певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до своєї батьківщини. Це одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями та тисячоліттями розвитку відокремлених етносів. Це соціально-політичне явище, якому притаманні природні витоки,

власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і класовим змістом.

Колективізм ґрунтується на свідомому підпорядкуванні особистих інтересів громадським, виявляється в особистій відповідальності за колектив, постійних діях на користь колективу. Він не має нічого спільного з більшовицьким колективізмом, де панували кругова порука і конформізм. Становище людини у колективі інформаційного суспільства чітко пояснює персоналізм: людина є первинною реальністю і найвищою духовною цінністю. Важливим інтелектуальним спадком для розуміння суті колективізму інформаційного суспільства є творчість французького філософа культури Е. Дюркгайма. Звертаючись до історії людства, Е. Дюркгайм стверджував, що у своєму розвитку суспільство і культура проходять не три (Марі Ж. Антуан, Н. Кондорсе, О. Конт), а два основних етапи. Головною особливістю їх відмінності є міра «солідарності», асоційованості членів суспільства того чи іншого етапу історичного розвитку. На першому етапі історії, вважав Е. Дюркгайм, розподіл праці носить ще неусвідомлений характер, індивіди беруть участь у ньому під тиском колективних форм свідомості. Це – «механічна солідарність», так названо і перший етап історії. Поділ праці з часом стає все більш складним, а залученість у неї людей – все більш усвідомленою і такою, що відповідає їх нахилам і здібностям. Зростає функціональна залежність між видами діяльності та інститутами культури. Цей етап людської історії отримав у Е. Дюркгайма назву «органічної солідарності».

Мислитель вважав, що зростаючий у суспільстві поділ праці дає можливість найбільш раціонально використовувати творчі сили людей, а окремому індивіду – вибрати той вид діяльності, який найбільшою мірою відповідає його здібностям, характеру, темпераменту, вихованню [7]. Такий вибір праці може, за Е. Дюркгаймом, відбуватися лише за умови засвоєння ним колективних цінностей. Саме колектив, суспільство, а не окрема людина є гарантом і зберігачем духовних цінностей. «Солідаризм» є найважливішим поняттям цієї теорії.

Колективізм допомагає проявитися соціальному інтелекту суспільства. Соціальний інтелект це, в першу чергу, вміння приймати колективні рішення. На думку В. В. Кохана, соціальний інтелект – «скупність творчого потенціалу суспільства, що визначає здатності людей продукувати і засвоювати форми, знання, методи організації праці та нові технології» [8, с. 206]. «Соціальний інтелект – не сума індивідуальних інтелектів, – з погляду Ю. М. Канігіна та Ю. І. Яковенка, – а організована система з позитивним чи негативним синергетичним ефектом, вмонтована в суспільний організм; здатність суспільства розуміти, конструктивно використовувати отримані знання для зняття остаточної чи добавленої ентропії, для досягнення поставлених цілей розвитку» [9, с. 18].

Позитивний синергетичний ефект соціального інтелекту Китаю і Індії спричинив економічне чудо. Це стало можливим завдяки цивілізаційним особливостям цих країн. Саме релігійні цінності конфуціанства та індуїзму виявилися тією важливою духовною складовою, які спричинили переми планетарного масштабу. Відбувається зміна світових лідерів. Китай має другу економіку світу. А за прогнозами, в найближчому майбутньому китайська економіка стане першою. Ці «тектонічні» зрушення свідчать про ренесанс, на думку українського академіка Юрія Пахомова, насамперед азійських цінностей, і про згортання у світовому масштабі праволіберальної реформаторської практики, яка (через реформи МВФ) завдала неправного удару по економіці та соціальній сфері України, що обернулося розтлінням і верхів, і низів [10].

Таким чином, вища освіта України вимагає суттєвих світоглядних трансформацій, приведення її у відповідність до сучасних світових реалій. Пов'язані вони з тим, що християнські цінності мають бути покладені за концептуальну основу навчального процесу. Успіх «безпаперового» обміну інформацією (документами) інформаційного суспільства напряду залежатиме від рівня морального розвитку людей, що беруть у ньому участь. Етика має стати основною викладацькою дисципліною.

Потрібно подолати техноцентризм індустріального суспільства, який маємо замінити духовним розвитком людини. Культура інформаційного суспільства повинна стати духовноцентричною, звільненою від матеріальних і соціальних пристрастей, що розбещують людину. Головною метою вищої освіти інформаційного суспільства має стати формування духовності фахівців на основі Першокниг людства: Вед, Авести, Біблії, Корану.

На зламі XIX–XX ст. стала формуватися сучасна, так звана «некласична наука». Її початок пов'язаний із проникненням людського розуму всередину атома, всередину живої клітини (гена), а також з освоєнням феномена інформації. У результаті народилися атомна фізика, біохімія, генетика, радіоелектроніка, науки інформаційно-кібернетичного циклу. Особливістю сучасної науки є символічне трактування результатів своєї діяльності на відміну від виключно сутнісних характеристик знань у класичному природознавстві.

Класична, тобто позитивістська наука, оперує явищами (що чуттєво сприймаються як образи речей) на базі яких формує абстрактні (сутнісні) поняття. У символічному підході, притаманному постнекласичній науці, відправним моментом є знак – чуттєво сприйнятий предмет (явище), що, на відміну від образу, є дещо іншим предметом (його визначають властивості, співвідношення тощо), і він називається денотатом. Пізнання зводиться до розшифрування знака (символу), відшукування його змісту (функціональної ролі). Можна знати сутність предмета (явища) та причину його виникнення і не знати його

смыслу, тобто ролі в системі (навіщо він, для чого?). Смысл включає людину у світ речей і залежить від інтерпретації останніх. Як приклад можна навести непрості події в Україні: на майдані в Києві та в Донецькій і Луганській областях. В обох місцях люди у балаклавах захоплюють адміністративні споруди, будують барикади, виступають проти уряду: явище (образ) і суть майже одні, але смысл різний.

У вищій освіті України до сьогодні процес навчання є сутнісним. Його потрібно доповнити смысловою компонентою. Визначення суті тих чи інших понять потрібно доповнити смыслом, тобто у яких співвідношеннях воно знаходиться до інших складових системи, особливо до людини і суспільства. Скажімо, можна пояснювати суть податку на додану вартість, але повним поясненням буде, коли викладач роз'яснить навіщо він для економіки країни, яку роль він в ній відіграє. В юриспруденції розгляд суті того чи іншого закону потрібно доповнювати смысловим аспектом: навіщо взагалі цей закон?

Таким чином, можна дійти таких висновків щодо концептуальних засад вищої освіти в інформаційному суспільстві:

- університети повинні проводити не тільки науково-дослідну роботу і навчальний процес, а й стати центрами створення, збирання, збереження, накопичення, реєстрації, відображення і поширення знань;
- вища освіта має стати висококультурним середовищем та плекати духовність, патріотизм і колективізм. Технократизм вищої освіти вимагає перегляду. Та кількість технічних ВНЗ, які є в Україні, не відповідають структурі інформаційного суспільства. Їх кількість потрібно зменшити. Духовність на основі наукового освоєння Біблії та інших першокниг людства – основа навчально-виховного процесу;
- сутнісний підхід процесу навчання доповнити сучасним постнекласичним смысловим компонентом;
- етика і психологія мають стати найважливішими науками, а фізика, математика та інші природознавчі дисципліни – другорядними, а то й непотрібними (в непрофільних закладах) для навчального процесу;
- акцент у процесі навчання переноситься із засвоєння знань, на здатність їх створювати, вища освіта повинна готувати в першу чергу вчених, тих, хто займатиметься науковою працею;
- умови діяльності, оплати праці та становище українських вчених має бути переглянуто з метою зміни в кращу сторону, підвищено соціальний престиж людей інтелектуальної праці.

Втілення нових концептуальних засад у діяльності вищих навчальних закладів надасть змогу українському суспільству і його державі, в повному обсязі привести себе у відповідність до помітно нових соціальних умов інформаційного суспільства. Від швидкості вирішення цих питань залежатиме те, чи зможемо ми собі забезпечити місце в авангарді народів планети, завоювати місце під сонцем. Подальші дослідження полягають у конкретній розробці наповнення освітньої, а особливо етичної й культурної складових у підготовці сучасного висококваліфікованого українського фахівця інформаційного суспільства.

Література:

1. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі [Текст] : [монографія] / В. В. Лях [та ін.] ; відп. ред. В. В. Лях; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К. : XXI століття: діалог культур, 2009. – 404 с.
2. Лях В. Інформаційне суспільство і пошуки нової освітньої парадигми / В. Лях // Філософія освіти: науковий часопис / Ін-т вищ. осв. АПН України; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова; Укр. акад. політ. наук. – Київ, 2009. – № 1/2. – С. 24–39.
3. Вища освіта України в умовах трансформації суспільства: стан, проблеми, тенденції розвитку, 1991–2006 рр.: Наук.-допом. бібліогр. покажч. / АПН України. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; упоряд.: Л. О. Пономаренко, І. П. Моїсеєва, Л. І. Ніколюк, О. С. Микитенко; наук. ред. П. І. Рогова; наук. консультант Б. І. Корольов; бібліогр. ред. Л. О. Пономаренко. – К., 2008. – 487 с.
4. Scott, John C. The Mission of the University: Medieval to Postmodern Transformations // The Journal of Higher Education. – Vol. 77. – № 1, Special Issue: Moving into the Next 75 Years (Jan.-Feb., 2006). – P. 1–39.
5. Канигін Ю. Біблія і сучасна наука / Ю. Канигін, В. Кушерець. – К. : Знання України, 2008. – 227 с.
6. Інформаційне суспільство [Текст]: дефініції: людина, її права, інформація, інформатика, інформатизація, телекомунікації, інтелектуальна власність, ліцензування, сертифікація, економіка, ринок, юриспруденція / В. М. Брижко [та ін.]. – К. : Інтеграл, 2002. – 220 с.
7. Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеस्क'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгайм. Парето. Вебер [Текст] / Р. Арон; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К. : Юніверс, 2004. – 687 с.
8. Кохан В. В. Соціальний інтелект як предмет дослідження когнітивної соціології / В. В. Кохан // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / гол. ред. В. П. Бех.; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 75. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 205–212.
9. Каныгин Ю. М. Введение в социальную когнитологию / Ю. М. Каныгин, Ю. И. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1992. – 102 с.
10. Пахомов Ю. Бифуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів / Ю. Пахомов // Економіка України: науковий журнал / Мін. економіки України; Мін. фінансів України та НАНУ. – Київ, 2008. – № 4. – С. 4–14.

Рецензент – кандидат філософських наук, ст. викладач кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія» **М. В. Карповець**